

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 343.163«18/19»

Горбачов В. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
адвокат
Донецької обласної колегії адвокатів

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ ЗА ПОПЕРЕДНІМ РОЗСЛІДУВАННЯМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

SOME PECULIARITIES OF THE MILITARY-PROSECUTOR'S SUPERVISION OVER THE PRELIMINARY INVESTIGATION IN THE RUSSIAN EMPIRE

У статті розглянуто деякі особливості нагляду військової й військово-морської прокуратур за попереднім розслідуванням у Російській імперії після військово-судової реформи 1867 року. У порівнянні з прокуратурою цивільного відомства цей нагляд мав обмежений характер, що було пов'язано з особливою роллю в кримінальному процесі військових і морських начальників.

Ключові слова: Військова й військово-морська прокуратури, військово-судова реформа 1867 року, прокурорський нагляд, попереднє розслідування.

В статье рассмотрены некоторые особенности надзора военной и военно-морской прокуратур за предварительным расследованием в Российской империи после военно-судебной реформы 1867 года. По сравнению с прокуратурой гражданского ведомства этот надзор имел ограниченный характер, что было связано с особой ролью в уголовном процессе военных и морских начальников.

Ключевые слова: Военная и военно-морская прокуратуры, военно-судебная реформа 1867 года, прокурорский надзор, предварительное расследование.

The article discusses some peculiarities of the supervision of the military and naval prosecutor's office over the preliminary investigation in the Russian Empire after the military-judicial reform of 1867. In comparison with the civil Prosecutor's office, this supervision was limited, which was due to the special role of military and naval commanders in the criminal process.

Key words: military and naval prosecutor's office, military-judicial reform of 1867, Prosecutor's supervision, preliminary investigation.

Законодавство України про прокуратуру в останні роки неодноразово піддавалося змінам. Дійсна раніше військова прокуратура у 2012 році була ліквідована, а замість неї на інших організаційних засадах створені спеціалізовані прокуратури з нагляду за дотриманням законів у військовій сфері. Однак у 2014 році військову прокуратуру було відновлено. Такі зміни законодавства роблять актуальним вивчення історичних аспектів діяльності військової прокуратури, яка була створена в Російській імперії в результаті військово-судової реформи 1867 року.

У дорадянський період питання військового кримінального процесу вивчали С. Абрамович-Барановський, І. Іллюстров, В. Мартинов, М. Огієвський, Л. Площинський, В. Соболевський, П. Швейковський, І. Шендзиковський та ін. У радянський і сучасний період військово-судову реформу 1867 року й окремі аспекти діяльності військової прокуратури досліджували В. Аулов, М. Байшев, О. Бочаров, О. Григор'єв, П. Зайончковський, С. Казанцев, К. Краковський, М. Петухов, Д. Первухин, О. Савенков, Ю. Туганов, О. Ярмиш та ін. Однак у роботах цих дослідників питання військово-прокурорського нагляду за попереднім розслідуванням не знайшли достатнього висвітлення.

Тому **метою статті** є з'ясування особливостей нагляду військової й військово-морської прокуратур

за попереднім розслідуванням злочинів у Російській імперії.

Військова й військово-морська прокуратури в Російській імперії були створені в результаті військово-судової реформи 1867 року й становили самостійні системи, незалежні від прокуратури цивільного відомства. Їх діяльність у кримінальному процесі регулювалася Військово-судовим статутом (далі – ВСС) і Військово-морським судовим статутом (далі – ВМСС), які були затверджені 15 травня 1867 року.

Під час реформування військово-кримінального судочинства його основні положення за можливістю узгоджувалися з «Основними положеннями перетворення судової частини в Росії», які поширювалися на цивільне відомство. Відхилення від них допускалися тільки тоді, коли вони виправдовувалися «необхідністю або користю військової й морської служби» [1, с. XV]. У Військово-судовому статуті докладно й буквально повторювалися всі ті статті Судових статутів, які були визнані необхідними й для військових судів [1, с. 784]. А Військово-морський судовий статут був погоджений із Військово-судовим статутом.

Військова й військово-морська прокуратури перебували в структурі військового й морського міністерств відповідно, а головні військовий і військово-морський прокурори були поставлені в безпосереднє

підпорядкування й залежність від військового міністра й керівника морським міністерством [1, с. 780]. Закон передбачив певну незалежність прокуратури від місцевих військових і морських начальників, однак у 1883 році цю незалежність у військовому відомстві було обмежено, за діяльністю прокуратури додатково було встановлено нагляд із боку головних начальників військових округів.

Особливості повноважень військових і військово-морських прокурорів у порівнянні із прокурорами цивільного відомства були пов'язані з особливою роллю в кримінальному процесі військових начальників. У військах обвинувальна влада (тобто влада виявляти злочинні діяння, порушувати кримінальне переслідування проти підозрюваних і віддавати їх до військового суду) належала не прокуратурі, а військовим начальникам [2, с. 256]. На відміну від цивільного відомства, де право порушувати судові переслідування мали багато органів (зокрема прокуратура) і приватні особи, у військовому й морському відомствах робити це мали право тільки військові й морські начальники. При цьому законні вимоги про порушення переслідування були обов'язковими для прокуратури, діяльність якої мала обмежуватися тільки межами того обвинувачення, яке було порушено цими начальниками [2, с. 88].

Військовий і військово-морський прокурори не мали права порушувати судові переслідування навіть у разі виявлення ними злочинів. Про виявлені злочини, що не відносилися до служби, вони могли тільки повідомити військовому й морському начальникам на їхнє розпорядження. Якщо останні залишали такі повідомлення без наслідків, то прокурор мав повідомити про це вищому військовому начальникові й головному військовому (військово-морському) прокуророві. А по злочинах, що відносилися до служби, прокурори не мали навіть таких обмежених прав [1, с. 192–193].

За наявності законного приводу до початку справи військовий і морський начальники призначали дізнання, яке мало ту ж мету, що й у цивільному відомстві (перевірка наявності ознак злочинного діяння), і проводилося в тому ж порядку, що й поліцейське дізнання. При цьому в питаннях дізнання військові й морські начальники зосередили у себе ті ж повноваження, які в цивільному відомстві мали поліція й прокуратура.

Безпосереднє спостереження за проведенням дізнання було покладено на військового й морського начальників, які призначили його. Вони ж вирішували сумніви, що виникали, та подані скарги. А військова й військово-морська прокуратури, на відміну від прокуратури цивільного відомства, нагляд за провадженням дізнання не здійснювали. Тому неточним є твердження В.Ф. Мартинова про те, що однією з основних функцій військової прокуратури був нагляд за провадженням дізнання [3, с. 138].

Прокуратурі на етапі дізнання певна роль приділялася тільки у вирішенні скарг. Якщо у справах, підсудних військово-окружному (військово-морському) суду, військовий (морський) начальник від-

мовляв у проведенні попереднього слідства, то це рішення могло бути оскаржене його безпосередньому начальникові. Така скарга разом із матеріалами по ній передавалася на висновок прокуророві. Якщо військовий (морський) начальник погоджувався з висновком прокурора, то робив відповідне розпорядження по скарзі, а якщо не погоджувався, то справа представлялася вищому начальству для внесення на вирішення головного військового суду (ст. 419 ВСС, ст. 410 ВМСС). Особливий урядовий комітет, що розглядав проект Військово-судового статуту, участь прокуратури у вирішенні скарг на відмову в проведенні слідства розцінював як певну гарантію охорони прав приватних осіб [1, с. 855].

Під час підготовки військово-судової реформи на прокуратуру дивилися на орган обвинувачення. Водночас на неї була покладена й функція нагляду за попереднім слідством [1, с. 36, 59].

По злочинах, підсудних військово-окружним і військово-морським судам, попереднє слідство провадилося військовими, військово-морськими й судовими слідчими, а також особливими військовими слідчими комісіями. При цьому слідство могло проводитися тільки за розпорядженням військового й морського начальників. На відміну від прокуратури цивільного відомства, військова й військово-морська прокуратури не мали права порушувати попереднє слідство на власний розсуд.

Під час підготовки військово-судової реформи зазначалося, що «немає нічого спільного» між самостійною діяльністю прокурора в цивільному відомстві й діяльністю прокурора у військовому відомстві, де вся ініціатива й уся «найголовніша частка переслідувальної влади» надавалася військовим начальникам, а в цивільному відомстві вона належала лише прокурорам і судовим слідчим [1, с. 919–920]. Крім того, на відміну від цивільного відомства, де нагляд за провадженням попереднього слідства належав тільки прокуратурі, у військовому (морському) відомстві такий нагляд був покладений не тільки на прокуратуру, але й на військових (морських) начальників. Під час підготовки Військово-судового статуту зазначалося, що подвійний нагляд (із боку військової прокуратури й військового начальства) слугував достатнім забезпеченням правильності провадження попереднього слідства [1, с. 387].

Військовому й морському начальникам, на вимогу яких проводилося слідство, було надане право «довідуватися» про положення слідства й звертати увагу слідчого на такі обставини, які вони визнавали за потрібне з'ясувати. Якщо слідчий не виконував ці вказівки, то про це начальник через прокурора повідомляв до суду (ст. 463 ВСС, ст. 454 ВМСС).

Наглядові повноваження військового начальника були пов'язані з тим, що військова прокуратура, повноваження якої поширювалися на кілька губерній, знаходилася на значній відстані від місця провадження слідства й тому не могла здійснювати постійний нагляд за його проведенням. Так, постійний нагляд за слідством було покладено на місцевого військового начальника, якому й без цього необхідно

було знати матеріали справи, тому що він мав надавати свій висновок про те, чи потрібно обвинуваченого віддати до суду [1, с. 59–60].

Військовий і морський начальники мусили повідомляти прокуратуру про призначення слідства. Слідчий мав скласти постанову про прийняття або про відмову в прийнятті справи до свого провадження та його копію направити прокуророві [4, с. 512]. А прокурор здійснював нагляд за законністю прийнятого слідчим рішення та за провадженням попереднього слідства.

Якщо слідчий уважав, що доручена військовим начальником справа не підлягала його провадженню, то повертав справу зі своєю постановою й про це повідомляв прокурору, який мав перевірити таке рішення слідчого. Якщо слідчий не приймав справу до свого проведення за законними причинами, то прокурор, одержавши повідомлення про це, з'ясовував у військового начальника, яке розпорядження він зробив за зазначеною постановою слідчого. Якщо ж відмову слідчого прийняти справу до свого провадження прокурор уважав неправильною, то він мав негайно повідомити про це військовому начальникові, який призначив слідство [5, с. 50–51]. І на практиці прокурори не завжди погоджувалися з рішеннями слідчого. З іншого боку, якщо з думкою слідчого не погоджувався військовий начальник, то він представляв справу прокуророві, який був зобов'язаний скласти висновок і негайно представити його разом зі справою вищому в порядку підпорядкованості начальникові, від якого залежало остаточне вирішення питання про подальше спрямування справи.

Прокурор здійснював також нагляд за законністю прийняття справ до провадження. У разі прийняття слідчим до провадження справи, що не підлягала його веденню, прокурор мав негайно повідомити про це голові військово-окружного суду [5, с. 51].

Військові й військово-морські прокурори, їх помічники, як і працівники цивільної прокуратури, самі попереднє слідство проводити не мали права. На них було покладено тільки нагляд за його провадженням. Однак на практиці в деяких випадках військові прокурори слідство все-таки проводили. Наприклад, прокурор Київського військово-окружного суду Стрельников у деяких справах, формально призначивши особу для проведення слідства (хоча за законом це міг робити тільки голова суду), фактично проводив його сам (викликав свідків, допитував їх, писав протоколи і т. п.). При цьому призначений ним слідчий «сидів тільки для обстановки». У судовому засіданні по одній із таких справ захисник указав на це порушення у своїй промові, однак воно не дістало необхідної оцінки суду [7, с. 96–97, 358, 459].

Прокурори та їх помічники здійснювали нагляд за проведенням слідчих дій, мали право бути присутніми під час їх проведення, перевіряти справи, давати по них вказівки, повертати їх для додаткового слідства. Однак за роз'ясненням у 1885 році головного військового суду, на відміну від прокуратури цивільного відомства військовий прокурор не мав права без військового начальника давати вказівки

військовому слідчому про притягнення осіб як обвинувачених [7, с. 107].

Із питань розслідування злочинів і збору доказів військовий і військово-морський слідчі мали виконувати законні вимоги прокуратури й вказувати в протоколах, які вжиті заходи щодо цього. Якщо вони зустрічали перешкоди до виконання законної вимоги прокуратури, то так само, як і судові слідчі, вживали заходів до виконання того, що вимагалось, наскільки це було можливо, повідомляли про це прокурора. На відміну від судового слідчого, військовий не мав очікувати рішення прокурора.

Військовий прокурор і його помічники знаходилися там, де був заснований військово-окружний суд. Тому для безпосереднього нагляду за провадженням слідства прокурор за необхідності особисто виїжджав до місця проведення слідства або відряджав туди свого помічника [7, с. 448]. Однак із фінансових міркувань право відряджень було обмеженим. За свідченням сучасників, нагляд перетворювався «у безплідну письмову форму» [8, с. 154]. Крім того, нагляд здійснювався й попутно. Військові прокурори своїм помічникам, які відряджалися для участі в засіданнях тимчасових військових судів у місцях знаходження військових слідчих, доручали перевірку в них слідчих справ [5, с. 50]. Наприклад, у 1898–1912 роках працівники прокуратури разом із тимчасовими військовими судами були у відрядженнях у середньому 192 рази в рік [9].

У зв'язку з такою організацією роботи головний військовий прокурор у підготовці змін до Військово-судового статуту 1 травня 1882 року зазначив, що наявне спільне перебування в одному місці військового прокурора з його помічниками сприяло єдності й одноманітності дій прокуратури, однак перетворювало нагляд за слідством майже у фіктивний. Така оцінка дана у зв'язку з тим, що із 74 військових слідчих під наглядом військової прокуратури фактично працювали тільки 15, які перебували в 9 військово-окружних містах, де перебувала і прокуратура. Зважаючи на це, головний військовий прокурор запропонував розподілити частину помічників прокурорів по військах для того, щоб вони перебували в місцях розташування штабів піхотних дивізій. На його думку, цей захід міг прискорити провадження справ, скоротити витрати, встановити зв'язок прокуратури з військом і зробити дієвим нагляд за проведенням слідства та дізнання, а також за діяльністю полкових судів. Наближення військових юристів до військового начальства розглядалося як засіб для запобігання безлічі непорозумінь, що були лише приводом до виникнення суперечок військової прокуратури зі строївим начальством [10, с. 375–376].

Ці пропозиції головного військового прокурора були обговорені у військовому відомстві. У більшості відгуків на них (51) децентралізація військово-прокурорського нагляду була визнана досить корисним і навіть необхідним заходом. Однак у 11 відгуках указано на шкоду від прийняття нового порядку розподілу помічників військового прокурора в окрузі. Заперечення меншості полягали в тому, що децен-

тралізація перешкоджала спостереженню за діяльністю помічників прокурора, у результаті чого могла втратитися єдність і одноманітність роботи всієї прокуратури, а навантаження було б украй нерівномірним; нагляд за слідством і за діяльністю полкових судів зводився б до нагляду за діями, що проводилися в місці перебування помічника військового прокурора. Ці міркування спонукали головного військового прокурора відмовитися від проекту децентралізації прокурорського нагляду [10, с. 376–377].

Деякі особливості були у здійсненні прокурорського нагляду за обранням запобіжних заходів. У цьому питанні військова й військово-морська прокуратури в порівнянні з прокуратурою цивільного відомства мали більш обмежені наглядові повноваження. Прокурорський нагляд не поширювався на обрання запобіжних заходів під час проведення дізнання, яке проводили військові й морські начальники. Військові й військово-морські прокурори мусили здійснювати нагляд за законністю обрання запобіжних заходів тільки у справах, що розслідувалися слідчими, а також у справах, що надійшли на розгляд військових і військово-морських судів. При цьому під час проведення попереднього слідства нагляд за обранням запобіжних заходів здійснювався не тільки прокуратурою, але й відповідними начальниками військового й морського відомств, без розпорядження яких запобіжні заходи не могли бути приведені до виконання. Крім того, на відміну від Статуту кримінального судочинства, Військово-судовий і Військово-морський судовий статуту не містили положення про те, що прокурор зобов'язаний негайно звільнити осіб, неправильно позбавлених волі. Цей обов'язок покладався на військових начальників.

Прокурорський нагляд за обранням запобіжних заходів стосовно осіб цивільного відомства здійснювався в загальному порядку. Стосовно обвинувачуваних офіцерів, нижніх чинів, які користувалися особливими правами й не перебували на строковій службі, військова й військово-морська прокуратури спочатку також мали ті ж права, що й прокуратура цивільного відомства, тобто могли вимагати звільнення арештованих або ж узяття обвинувачених під варту. Обрання запобіжних заходів стосовно зазначених осіб здійснювалося слідчим під контролем прокурора, а військове начальство було головним чином виконавцем постанов слідчого [7, с. 129].

Однак у 1884 році щодо осіб військового відомства наглядові повноваження прокуратури було об-

межено, а права військових і морських начальників розширено. Законодавець уважав, що, зважаючи на особливості військової служби, спостереження військової прокуратури за правильністю застосування військового слідчим запобіжних заходів не було необхідним і могло бути з більшою користю замінено спостереженням із боку військового начальства [7, с. 129]. У результаті нагляд за законністю обрання запобіжних заходів стосовно військовослужбовців був покладений на військового начальника, за розпорядженням якого проводилося слідство і якому було надане право за своїм розсудом підсилювати запобіжний захід. А в 1891 році головний військовий суд роз'яснив, що взяття військовослужбовців під варту й подальше втримування під арештом залежало від військового начальства, а не від військового слідчого або прокурора [7, с. 108].

Одним із засобів прокурорського нагляду було відвідування чинами прокуратури місць ув'язнення військового відомства з дозволу відповідного начальства [5, с. 51]. Згідно з наказом по військово-му відомству № 144 за 1872 рік, вони могли відвідувати в'язниці й остроги в будь-який час за наявності «квитка, що засвідчує їхню особистість» [11, с. 43; 12, с. 25]. У місцях розташування військово-окружного суду перевірки мали проводитися щомісяця, а в місцях відкриття тимчасових військових судів – при кожному відрядженні туди. У перевірках помічники військового прокурора не мали права приймати й розглядати скарги арештованих на військово начальство, однак вони мусили представити військовому прокуророві список арештованих, які побажали довідатися, у якому становищі перебуває справа про них, або які заявили прохання про звільнення з-під варту [5, с. 51, 56].

Таким чином, можна зробити висновок, що військова й військово-морська прокуратури (в порівнянні з прокуратурою цивільного відомства) в попередньому провадженні мали обмежені керівні та наглядові повноваження. Це було пов'язане з особливою роллю в кримінальному процесі військових і морських начальників, яким належала обвинувальна влада й на яких було покладено наглядові функції поряд із прокуратурою. При цьому надані прокуратурі в результаті реформи наглядові повноваження пізніше були обмежені, а повноваження військових і морських начальників розширені. Через особливості організації діяльності військової прокуратури прокурорський нагляд за слідством на практиці не був постійним.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сборник законодательных работ по составлению Военно-судебного устава. Санкт-Петербург: тип. II Отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии. 1867. XV, 936 с.
2. Абрамович-Барановский С.С. Значение военного начальства в военно-уголовном судопроизводстве. СПб.: тип. Д.В. Чичинадзе, 1896. 454 с.
3. Мартынов В.Ф. Роль военной прокуратуры, военной полиции и военно-исправительных учреждений в укреплении дисциплины в Российской армии в XVIII – начале XX веков. Право и образование. 2012. № 12. С. 137–144.
4. Инструкция для делопроизводства и внутреннего распорядка в военно-окружных судах. Приказы по военному ведомству. 1886: № № 1–174. [Санкт-Петербург, 1886]. 696 с.
5. Инструкция военно-прокурорскому надзору военно-окружных судов (утв. приказом военного министра № 258 от 19 октября 1890 года). Военный сборник. 1891. № 1. Отд. 2. С. 49–69.
6. Соболевский В.А. Правосудие и правовой порядок в войсках. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1882. 626 с.

7. Устав военно-судебный, разъясненный и дополненный мотивами, послужившими его основанием и вызвавшими его последующие изменения / сост. Н. Мартынов. 6-е изд. Санкт-Петербург: тип. Контрагентства ж. д., 1894. X, 521 с.
8. Военный суд, его защитники и разрушители. Санкт-Петербург: тип. М.И. Румша, 1883. 197 с.
9. Обобщены сведения «Перечневых ведомостей о военно-судных делах», приложенных к ежегодным отчетам Главного военно-судного управления за 1898-1912 годы (приложение № 2), которые опубликованы в ежегодных Всеподданнейших отчетах военного ведомства.
10. Столетие военного министерства. 1802-1902. Т. 12. Книга 1. Часть 2. / сост. под ред. В.А. Апушкина. Санкт-Петербург: тип. т-ва М.О. Вольф, 1914. 494, 5 с.
11. Подробный алфавитный указатель приказов по военному ведомству и циркуляров Главного штаба, за время с 1-го января 1869 года по 1-е июля 1884 года / сост. Евков. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: тип. И.И. Вошинского, 1884. 49 с.
12. Алфавитный указатель приказов по военному ведомству за 1872 год. Санкт-Петербург: Военная тип., 1874. 32 с.